Kőszeghy Péter

MŰVÉSZETTÖRTÉNET KONTRA IRODALOMTÖRTÉNET

„A nyugati irodalom népszerűsége megteremtette az érdeklődést és a befogadásra való készséget. A *Trója-regény*t s a *Sándor-regény*t bizonyára magyarra is fordították, s ugyanígy közkedvelt volt Wolfram von Eschenbach *Parzival*ja. A XIII. század elején az Achilles, Hektor, Paris, Priamus nevek elterjedtsége a *Trója-regény*, a Roland, Olivér, Olivant neveké a *Roland-ének* népszerűségéről tanúskodik, s velük együtt a lovagi ethosz nagy irodalmi mintaképeinek általános elterjedéséről is." – írja Marosi Ernő egy 2009-ben megjelent könyvben.[1] Ezt a megállapítást[2] a korszakkal (vagy általában a régi magyar irodalommal) foglalkozó irodalomtörténészek döntő többsége ma[3] legalábbis fenntartással fogadná. Elterjedt nézet szerint magyar nyelven a középkor folyamán ismeretlen volt a lovagi költészet, mind annak epikus vonulata, mind az amour courtois ideológiáját közvetítő trubadúr-költészet.[4] „Ez az egyoldalúan klerikus beállítottságú, a latin nyelvre orientált kultúra, amely ha ideológiailag valamit megtűrt, akkor az a vallásos lovagi ideál volt, egyértelműen elzárkózott a nyugat-európai jellegű, szekuláris és az anyanyelvűségre épülő lovagi kultúrától" – summázza véleményét Zemplényi.[5] Ugyanakkor Marosi megjegyzése – amennyire követni tudom – művészettörténészi konszenzust közvetít. Hosszan lehetne sorolni azoknak a kutatóknak a nevét, akik a Szent László-kultuszt (elsősorban a falképciklust) vizsgálva, állandóan felemlítik a *magyar irodalmi* párhuzamokat. Pl. Kerny

1 *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez.* Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 2009. 43.

2 Amely nyilvánvalóan Hadrovics László és Korompay Klára tanulmányaira megy vissza. Vö. Hadrovics László: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 5. 1954. 79–181.; Hadrovics László: *A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 16. 1960. 235–293.; Korompay Klára: *Középkori neveink és a Roland-ének.* Budapest, 1978. (Nyelvtudományi értekezések, 96.) A szakmai konszenzus mintha nem fogadná el, vagy legalábbis kevesellné Hadrovics László és Korompay Klára érveit. Megjegyezném azonban, hogy egyetlen olyan írást sem ismerek, amely a tamáskodáson túl *filológiailag cáfolná* ezeket a megfigyeléseket.

3 Ma, hiszen az 1980-as évek elejéig ez volt a konszenzus.

4 Vö. pl. Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben.* Budapest, 1982.; Zemplényi Ferenc: *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*. Budapest, 1998.; legutóbb (a 2009-es pécsi irodalomtörténész-konferencián) e nézetének adott hangot Madas Edit is stb.

5 Zemplényi 1998. i. m. 47.

Terézia így ír: „Az Anjouk dinasztikus politikai törekvései szintén kedveztek a ciklusok elterjedésének. Az akkortájt fölélénkülő Szent László-kultusz – *bár idehaza megkésve – többek közt a hazai lovagi irodalom* vagy világkrónikák (Trója-mondakör, Roland-ének, Trisztán ciklus, Nagy Sándor-monda, Nagy Károly XIII. századi világkrónikája stb.) megteremtésének mintájára.”[6] (Kiemelés tőlem, K. P.)

E rövidke írásban csupán el szeretnék gondolkodni arról, hogy amikor a XIII–XV. században a tárgyi emlékek sora tanúskodik a lovagi művészet ismeretéről és befogadásáról, miért van (és lehet-e) teljes űr az irodalomban? Szándékosan nem magyar nyelvű irodalmat írtam: fennmaradt, lovagi típusúnak mondható szövegünk latinul vagy németül sincs, a legkorábbi, a XV. századra tehető ilyen írás pedig magyar nyelvű.[7] Látszólag a magyarázat egyszerű és nyilvánvaló: a tárgyi emlékek nem kötődnek az anyanyelvhez, akár kivétel nélkül lehetnek külföldi alkotások. Egyszerű képlet: nyelvfüggetlen tárgyi kultúra, főképpen reprezentációs célokra, ám hasonló ideológiájú irodalom magyarul nem létezhetett, azért nem, mert ehhez hiányzott a megfelelő szintű anyanyelvű írásbeliség.

Tartok tőle, hogy ez nem ilyen egyszerű. A magyarországi lovagi kultúrában nincs (nem így van, ha van) szakadás műtárgy és szöveg között.

A tárgyi kultúra egyáltalán nem zárkózott el „a nyugat-európai jellegű, szekuláris” művészet befogadásától. Például a tereskei hajdani bencés apátsági templom Szent László-ciklusának (amelyről művészettörténeti szempontból semmi újat nem tudok mondani) első képe, az „Indulás, vagy búcsú Váradtól”, egyértelműen egy lovagi típusú *szerelmi jelenetet* ábrázol (ebből a szempontból, szerintem, a magyarországi hagyományban egyedülálló, s ezt a tényt nem lehet eléggé hangsúlyozni), ennyi a többszörös átfestés, restaurálás (1970) ellenére is bizonyos. A simaarcú szerelmeskedő mintegy bűnös ellentéte a szakállas-bajszos, csatába induló Szent Lászlónak, tulajdonképpen az udvari szerelem ily módon elítéltetik, de hát ehhez *ismerni kellett az udvari szerelmet.* A kép (amely meglehetősen provinciális, éppen nem a magas udvari művészet alkotása) a XV. századra tehető, ugyanebben a században egy magyar nyelvű naptárvers tipikus lovagi szerelemideológiát tükröző sorokat őrzött meg: a férfi a nő szolgálata alá veti magát.[8]

Ezek az adatok elég jól korrelálnak.

A középkori lovagi irodalom magyarországi jelenlétét teljességgel tagadókra alapvetően négy sajátosság jellemző:

A Gaston Paris-féle, XIX. századi, romantikus koncepciót képviselik, a lovagi kultúrát egy zárt, jól strukturált rendszerként, neoplatonista keretben fogják fel.[9]

---

[6] Kerny Terézia: Szent László históriája. *Szent László király emlékei a Dunántúlon. Tanulmányok.* Szerk. Miklósi-Sikes Csaba, Kerny Terézia, Sümeg, 2000. 38.

[7] Vö. Kőszeghy Péter: Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben. Budapest, 1982. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. 1987–1988. 331–335.

[8] Uo.

[9] Ennek – esetenként túlzott – kritikáját ld. pl.: Durant Waite Robertson, Jr.: The Concept of Courtly Love as an Impediment to the Understanding of Medieval Texts. *The Meaning of Courtly Love.* Ed.

Tereske, volt bencés templom.
A Szent László-falképciklus
részlete, XIV. század.

by Francis X. Newman. Albany (NY), 1968. 1–18.; John C. Moore: Courtly Love. A Problem of Terminology. *Journal of the History of Ideas*, 40. 1979. 621–632.; E. Talbot Donaldson: *The Myth of Courtly Love*, *Speaking of Chaucer*. New York, 1970. 154–163.; Peter Dronke: *The medieval Lyric*. London, 1968. 30., 98–99., 131.; Joachim Bumke: *Höfische Kultur, Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter.* 8. Aufl. München, 1997. 504.

Ebből következően azt hirdetik, hogy lovagi irodalom a szóbeliségben nem, csak az írásbeliségben létezhetett.[10]

Magyarázat nélkül hagyják azokat a filológiai-nyelvi adatokat, amelyeket Paizs Dezső, Moór Elemér, Hadrovics László, Korompay Klára és mások összegyűjtöttek.

Mesterkélten és élesen szétválasztják a világi és klerikus hagyományt.

A névpár jellegű névadás (Roland-Olivier együttes előfordulása) a nemzetközi szakirodalom szerint is irodalmi eredetre vall, márpedig a XIII. századból Magyarországon hét alkalommal találkozunk ilyen névpárral.[11] Ebből egyértelműen következik a Roland-ének XIII. századi magyarországi ismerete, de nem következik a teljes mű (és melyik mű? melyik változat? a XII. században a Roland-éneknek még több párhuzamos változata volt) magyarra fordítása. Az viszont nagyon valószínű, hogy miképpen a Roland-ének is bizonyíthatóan századokig az oralitásban alakult, a magyar (részleges-nem részleges) fordítás/fordítások is széténeklődtek, az oralitásban éltek.

A XIII. századi Magyarországon a latin az írásbeliség, a magyar a szóbeliség nyelve.[12] A latinul tudók olyan *szóbeli* fordításokra kényszerültek, amely puristának mondható: mivel hallgatóságuk (akár a prédikációt hallgató hívők, akár egy bírósági tárgyalás résztvevői) semmit nem értettek latinul (a magyar szövegekbe majd csak akkor keverednek latin terminusok, amikor valamelyest mindenki ismeri a latin nyelvet; XVI–XVIII. sz.).[13] „Nagyon kevés nótárius és pap írt a középkorban magyarul, de valamennyi kötelességszerűen tolmácsolt; ha viszont írt, nem tehetett mást, mint írásban folytatta tovább gyakorlatból ismert tolmácsfeladatát.”[14] A fenti megfigyelés alapján alkotta meg Tarnai Andor „második szóbeliség” elméletét. Ez a szóbeli kultúra elütött a hétköznapi beszédtől, a latin szöveg fordítása volt, de sohasem szószerinti, hanem a befogadó által jól értelmezhető fordítása. Egyben – nevezzük így – a „második írásbeliség” elmélete is: pl. a Jókai-kódex a latint sokszor tükörfordító magyarjával (elsődleges írásbeliség) szemben ott vannak a szóbeliségben élés idején kifinomult formulák (második írásbeliség), a kódexirodalom folyékonyan magyar nyelve.

Mi köze mindennek a lovagi irodalomhoz? A Tarnai Andor felvázolta képlet alapján képzelhető el a lovagi irodalom befogadása is. Ez a típusú szórakoztató irodalom társas esemény, énekmondók által előadott performáció (nem pedig olvasmány!) volt, s ez előadások során – másodlagos szóbeliség – csiszolódott, magyarosodott, vált ismertté a szöveg. Aztán valamikor bekerült – vagy nem került be: eldönthetetlen – a másodlagos írásbeliségbe.

---

10 Vö. Zemplényi 1998. i. m. 59. jegyzet: „Ez a fajta költészet gazdag formakultúrájával, doctus poetikájával, »inventori« öntudatával egyáltalán nem létezhetett orálisan.”

11 Korompay 1978. i. m. 50–51.

12 Vö. Tarnai Andor: Szóbeliség, latinság, írásbeliség. *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig.* Összeáll. Tarnai Andor, Csetri Lajos. Budapest, 1981. 19.

13 Uo., 19.

14 Uo., 21.

Akik azt állítják, hogy a „magas irodalom" esetében ez lehetetlen, azoknak figyelmébe ajánlom, hogy a német Minnesang klasszikus periódusában, kb. 1170 és 1230 között keletkezett és orálisan előadott énekeket csak *mintegy 120 év késéssel* jegyezték le, s rögzültek ekképpen (többé-kevésbé) kéziratos formában.[15]

Mint Vizkelety András írja „Valamiféle (királyi? nemzetségi?) udvari megformálásra találhatott már az Anjouk vagy inkább Zsigmond korában a Toldi-monda, amely a nyugati lovagi epikában is használatos motívumok, elbeszélősémák hazai ismeretére utal."[16] A királyi udvar okleveleinek a megadományozottat dicsérő része esetenként lovagi (vagy inkább, Vizkelety szavával: vitézi) értékrendet tükröz, az udvari szerelem ismeretére vallhat, hogy a Bécsi-kódexben a „szerelmesben" megfelelője a „curiosus", az apácaregulák tiltják az „udvarló módra" való beszédet, a Lobkowitz-kódexben ott az asszonyszolgálat motívuma – még hosszan folytathatnánk a lovagi irodalom ismeretére utaló jelek felsorolását.

Azt várni azonban, hogy bármiféle XIII–XIV. századi magyar nyelvű, lovagi jellegű mű előkerül: illúzió. Joggal lehetne tagadni az irodalmi lovagi kultúrát, ha más típusú művek (vágáns dalok, epikus nem lovagi alkotások) fennmaradtak volna „s gyanúsan teljes lyuk" – mint Zemplényi Ferenc fogalmaz – csak a lovagi alkotások esetében lenne. *De nem így van.* Leszámítva a mélyen vallásos *Halotti Beszéd*et és az *Ómagyar Mária Siralm*at, esetleg a *Jókai-kódex*et, minden más – és *minden világi szöveg* – csak a XV. századból maradt ránk, abból a korból, amikor *mindenfajta* magyar írásbeliség szélesebb körökben elterjed, kikerül a kolostorok falai közül.

Az a sajátos, hogy azoknak az irodalmi alkotásoknak a létét, amelyek *ugyanúgy nem maradtak szöveggel fent,* mint a lovagi típusúak, nem szokás megkérdőjelezni. Hiszen nem jegyezték le az Anonymus említette joculator énekeket, sem semmiféle, a XV. századnál korábbi epikus kompozíciót. Pedig az utóbbiak meglétére számos jel utal: a XIV. században Zách Felicián merényletéről (1330); Kont Istvánról (1388) stb. készülhettek magyar nyelvű írások, de mindezekről csak a hagyomány tudósít, csak későbbi szövegekből ismertek. Van még egy meglehetősen konkrét adat. Borsa Gedeon ismerteti Bornemisza Pál megemlékezését Várdai Ferenc erdélyi püspökről[17] (†1524), amelyet Bolognában, 1526-ban nyomtattak, a jelenleg ismert egyetlen példányt a nápolyi Biblioteca Nazionalében őrzik.[18] A Várdaiak nevezetes ősei között sorolja fel Bornemissza Várdai Domonkost, Várdai Ferenc nagyapját. A török ellen vívott csatái mellett megemlíti, hogy a „kapzsi király (nyilván Zsigmond) részére Diósgyőr várából („de castro quod Diosger appellant") Budára tartó húsz,

15 Francis G. Gentry: *A Companion to Middle High German Literature to the 14th Century*. Boston, 2002. 139.

16 Vizkelety András: Középkori irodalom. *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk. Kőszeghy Péter. VI. Budapest, 2006. 244.

17 Borsa Gedeon: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 83. 1983. 48–58. (Az adatra Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmem, ezúton is köszönöm.)

18 Paulus Absthemius „In funere... Francisci Vardaei...", jelzete 74. B. 22(11)

értékekkel gazdagon megrakott kincstári kocsit Várdai Domonkos megtámadta, és az így zsákmányolt pénzzel elégítette ki a katonákat elmaradt zsoldjuk miatt. Az egész ügy – legalábbis Bornemisza szerint – szinte népi hősre emlékeztető tett volt. Ezt a beállítást megerősíteni látszik az az igen érdekes közlése, amely szerint ezt a mai szemmel nem éppen megszokottnak tűnő akciót a nép szájára vette, és a maga módján később is versben dicsérte: *„cujus praeclarissimi facinoris laudes rhythmicis versibus hactenus etiam patrio more vulgus cumgrata recordatione celebrat” (A4a).*[19] (kiemelés tőlem, K.P.) Mivel az eset nem országos jelentőségű, nagy horderejű esemény, legalábbis valószínűbb, hogy a vulgáris nyelvű éneket az esetet követően akkor zengték, amikor még ismert volt mind a hőse, mind maga a tett. Várdai Domonkos pedig 1397-ben már halott. *De hát szöveg itt sincs.*

Az „egyoldalúan klerikus kultúra” – az Anjouktól a Jagellókig – több mint kétséges, és nehezen értelmezhető. A klerikusoknak – Andreas Capellanustól a Roland éneket franciából latinra, majd latinból németre fordító Konrád papig – volt némi szerepük a lovagi kultúra terjesztésében, kolostorok őriztek meg számos német és cseh udvari típusú, anyanyelvű munkát. Csatlakozva Tarnai Andor véleményéhez: klerikus – középkori értelemben – leginkább annyit jelent, hogy értelmiségi.

Ezek csak elgondolkodtató jelzések. Amit jeleznek: legalábbis valószínűbb, hogy magyar lovagi irodalom létezett, mintsem az ellenkezője. Szórványadatok, amelyeket az irodalomtörténésznek, akárcsak a művészettörténeti kutatásokat, hasznosabb volna figyelembe venni, és nem (kizárólag) kettős kultúrában (kép, szobor, épület kontra szöveg) gondolkodni. Ez még nem romantika, nem burgundi udvar konstruálása Budán, nem is volgai lovas. Mindössze a tények figyelembevétele.

[19] Borsa 1983. i. m. 49.

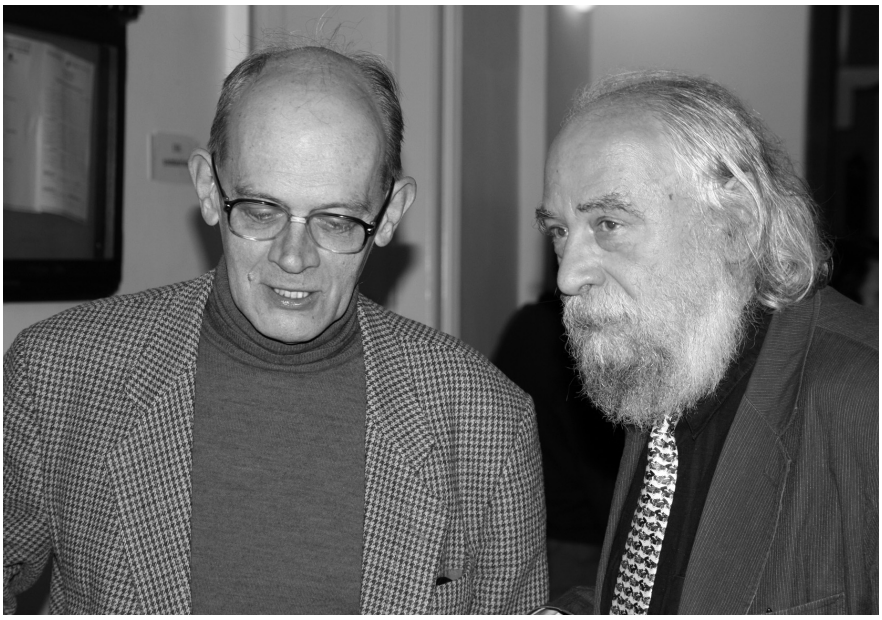

Marosi Ernő és Kőszeghy Péter Széphelyi F. György védésén, az ELTE Művészettörténeti Intézetében, 2009-ben. Fotó: Mácsai Bálint.

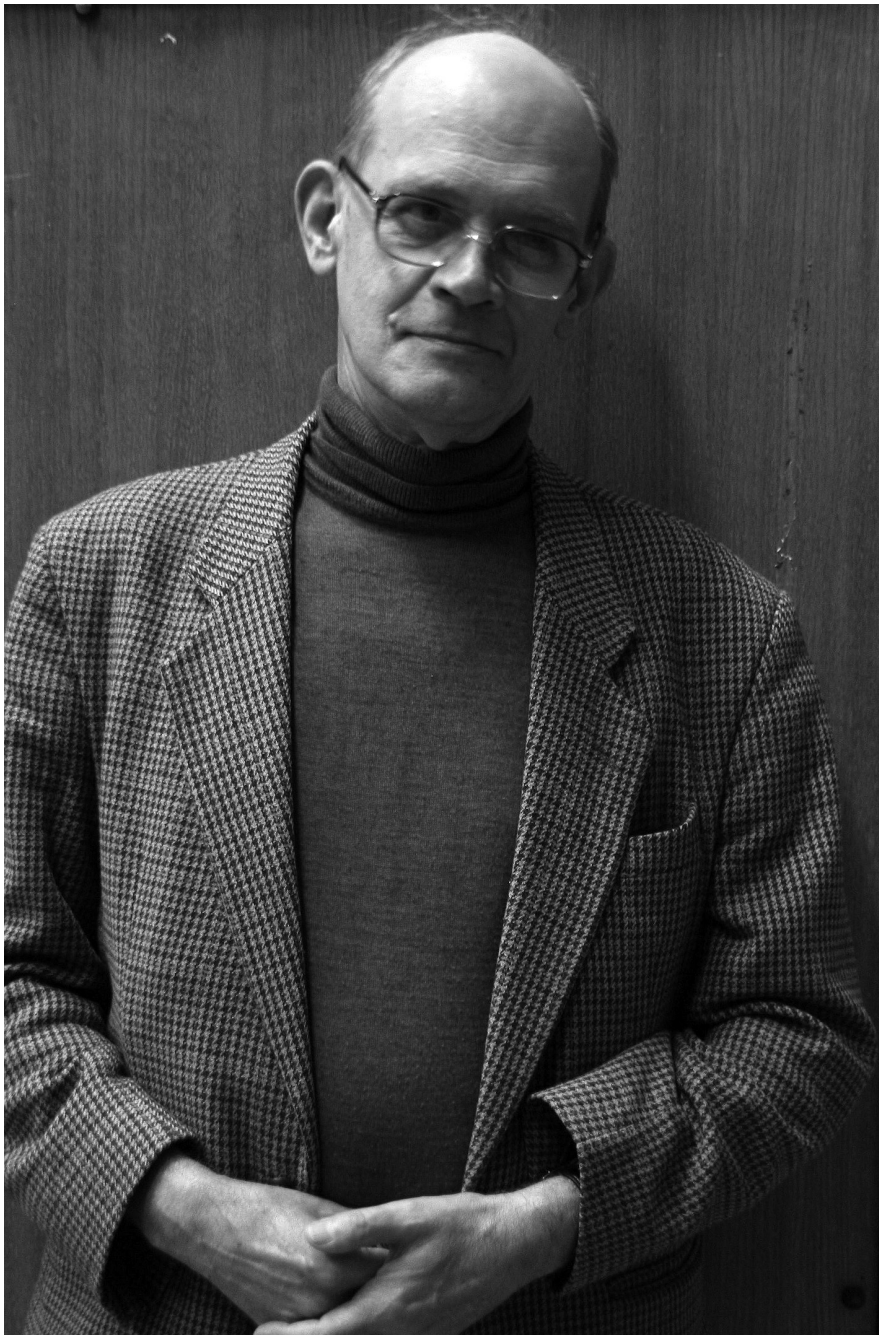

Marosi Ernő Széphelyi F. György védésén, az ELTE Művészettörténeti Intézetében, 2009-ben. Fotó: Mácsai Bálint.